

Elbeszél történelem*

GRENDEL LAJOS

- Lajos, kezdjük azzal, amivel mindenkivel szoktuk kezdeni, hogy mit adott neked a család, a város, az iskola ahhoz, hogy te közéleti ember lettél?

- Lévai értelmiségi családból származom, az apám jogász volt, bár a jogászi hivatását a kommunista rendszerben nem gyakorolhatta. Az akkori terminológia szerint osztályellenességnek számított. Családunkat nagyon leegyszerűsítve keresztény nemzeti középosztálybeli családnak lehetne nevezni, erős konzervatív szemlélettel, nagyon markáns értékrenddel és ebben az értékrendben központi szerepe volt annak, hogy mi magyarok vagyunk, magyar értelmiségiek vagyunk, és ez valamiféle feladatot is ró ránk, abban az értelemben, hogy egy magyar értelmiséginek példát kell mutatnia. Hogy konkrétan legyek, nagyon sok lévai magyar értelmiségi, apám jó ismerősei és barátai is, rossz néven vették azt, hogy engem apám magyar iskolába íratott be, mondván, hogy ezzel az én esetleges vagy lehetséges karrieremet nagyon megnehezíti. Az apám válasza erre akkor az volt, hogy hát ki írassa be magyar iskolába a gyereket, ha nem ő. Ő magyar értelmiségiként úgy érezte, példát kell mutatnia, bátorítania kell azokat a magyar szülőket, akik esetleg haboztak, gondolkoztak, hogy magyar iskolába írassák-e a gyereket. Léva nagyon kicsi város volt akkor, amikor én kisdíák voltam, az 50-es években, ott majdnem mindenki mindenkit ismert, és annak akkor még valóban volt üzenete és jelentősége, ha egy magyar értelmiségi magyar iskolába küldte a gyerekeit.

* Oral History = elbeszél történelem.

Ezt a módszert a történészek akkor alkalmazzák, amikor írásos dokumentumok híján nagyon nehéz rekonstruálni a valóságot, feltárni a tényleges, olykor a történelmi folyamatokra komoly hatást gyakorló háttéreseeményeket. Amikor a rendkívül intenzív történések forgatagában nem készülnek feljegyzések, jegyzőkönyvek, nincsenek írásos emlékek. Ilyenkor a történelmi esemény vagy időszak legfontosabb szereplői maguk mondják el, szerintük mi is történt valójában.

Az Oral History az élő emlékezetre épít. Éppen ezért nagyon mértéktartóan kell viszonyulni az elmondottakhoz. A módszer lényege, hogy nem szabad beavatkozni az emlékezetbe, mindenki elmondhatja azt, amit megélt. Az elmondottak, a történelmi adatok és tények ezt követően külön vizsgálatot igényelnek. Ez a szubjektív látásmód azonban az egyetlen eszköz arra, hogy rekonstruálni lehessen a történéseket. Olyan, mint egy "gyónás" vagy önvallomás. A többi történészek dolga. Nekik kell az elmondottakból rekonstruálni a tényleges történéseket, összevetni az elmondottakat, szembesíteni azokat az objektív ismeretanyaggal.

Mindebből az következik, hogy az Oral History rovatban megjelentetett beszélgetések nem egyszerű interjúk, hanem történelmi forrásanyagok, amelyek alapul szolgálhatnak a múlt megismeréséhez. Egyben fontos információt szolgáltatnak arról is, hogy a történelmi események résztvevői hogyan értékelik utólag a történéseket, saját szerepüket, hogyan emlékeznek azokra az eseményekre, amelyeknek aktív részesei voltak.

– Ezek a dolgok megfogalmazódtak otthon is? Téma volt a magyarság, a politika a családban? Vagy tartás kérdése volt, olyan természetes dolog, amiről nem beszélünk.

– Nem volt ez természetes dolog, valóban téma volt, hiszen, mint említettem, apám sok magyar közeli ismerőse és barátja szlovák iskolába íratta a gyerekeit.

– Annál is inkább, gondolom, téma lehetett, mert Léva és a környéke magyarságát nagyon megkaszálták, ami 1945 után történt.

– Így van, a '45 utáni lakosságcsere nagyon súlyosan érintette nemcsak Lévát, hanem az egész Garam völgyét. 1948 után gyakorlatilag majdnem minden azelőtt színtiszta magyar községben kisebbségbe került a magyarság. És szép lassan el is sorvadt. Egy olyan folyamat indult el a lakosságcserevel, amelyet legfeljebb megfékezni lehetett, de megállítani már nem. Tehát ilyen értelemben persze ez tartás is volt, vagy kiállás valamilyen értékrend mellett. Most hozzá kell tennem azt is, hogy én otthon a családban nagyon alapos történelmi műveltséget is kaptam. Nem az iskolában szereztem meg elsősorban azt a történelmi tudást, ami a véleményem szerint a nemzeti identitásnak az egyik legfontosabb tényezője, hanem otthon. Egyrészt a családban, másrészt abban a baráti körben, amelyben ott az én családom mozgott.

– Ha úgy vesszük, szerencsés generáció tagja vagy, mert mire beleértél a középiskolás korba, a hatvanas évek elején itt is elkezdődött egyfajta társadalmi mozgás. Ez pedig egy olyan fiatalember számára, aki érdeklődik a világ iránt, kedvező közeg lehetett, hiszen már lehetett szabadabban beszélni erről-arról.

– Így van, és a lévai gimnázium nagyon szabadszellemeű gimnázium volt a 60-as években. Ott sok olyan témáról lehetett az osztályban órákon, akár történelemórán szabadon beszélni, amelyek néhány évvel korábban még nemcsak hogy tabunak számítottak, hanem egyenesen veszélyesek voltak. Tehát én egy olyan időben, időszakban lettem gimnazista, amikor országosan is erjedés vagy liberalizáció ment végbe, s szabadabb szellem kezdett érvényesülni. Ezt nem nevezném a szó valódi értelmében vett szólásszabadságnak, de azért a nyíltabb beszédet már nem követte megtorlás. Emlékszem rá, hogy például a történelemtanárom, a 60-as évek közepén vagyunk, egy alkalommal behozta az osztályba a Révai-lexikonnak a Magyarország címszó alatti fejezetében található néprajzi vagy nyelvi térképét, azon kijelölte a mai Magyarország határait, és erre a néprajzi térképre hivatkozva magyarázta el, hogy mennyire igazságtalan volt a trianoni békeszerződés. A 60-as évek közepén egy állami gimnáziumban ilyesmit kimondani – azért ahhoz egy kis bátorság is kellett. Bárki följelentette volna.

– Meglepődve olvastam az életrajzodban, hogy mikor feljöttél Pozsonyba az egyetemre, akkor természettudományi szakon kezdted, két évet jártál matematika-fizikára. Minek köszönhető ez?

– Tulajdonképpen akkor még nem döntöttem el, hogy igazából hogyan tovább. Említettem, hogy apám jogász volt, de a hivatását nem gyakorolhatta. Ő unszolt vagy terelt abba az irányba, hogy valamilyen természettudományi szakot válasszak, mondván, hogy mérnökökre, természettudósokra minden rendszernek szüksége van. Míg aki bölcsész-

karra vagy jogra megy, az hamar megütheti a bokáját. Tehát ez sokkal biztonságosabb pálya. Én nagyon szerettem a matematikát, és éppen ezért nem is kellett megerőszkolnom magamat, hogy matematika–fizika szakra jelentkezsem. De legalább annyira szerettem az irodalmat is és a történelmet is, és az alatt a két szemeszter alatt, míg én itt matematika–fizika szakra jártam, kiderült, hogy azért az irodalom és a történelem jobban érdekel a matematikánál, és én valószínűleg nem fogom ezt a matematika szakot elvégezni, mert annyira azért nem érdekel. Úgyhogy ez volt az oka a pályamódosításomnak.

– *Közrejátszhatott ebben a József Attila Ifjúsági Klub is, amely akkoriban – 1964 januárjától – már működik Pozsonyban, s ha jól tudom, te korán bekapcsolódtál ennek a tevékenységébe? Sőt egy Nagy Lacival készült interjúban valami olyasmit olvastam, hogy ti együtt benne voltatok abban, hogy 67-ben megbuktattátok Durayt JAİK-elnöki tisztségében?*

– Ez nem 67-ben történt, hanem 69–70-ben, és nem buktattuk meg, mivel Duray akkor már nem volt elnök, Nagy Laci volt az elnök. Duray Miklóssal nekünk az volt a bajunk, hogy állandóan beleszólt abba, amit csináltunk. Nekünk volt ilyen-amolyan, jobb vagy rosszabb elképzelésünk arról, hogy milyen legyen a JAİK arculata, és ez Miklósnak nem mindig tetszett, és olykor afféle második elnökként viselkedett. Úgyhogy meghívtuk Nagy Laci albérleti szobájába, hárman vagy négyen lehettünk, egy jó kolbászos vacsorára, és megkértük Miklóst, hogy hagyjon minket békén. Ha amúgy sem elnök, akkor ne viselkedjen elnökként, és ne irányítson bennünket. Nem volt ez buktatás, csak baráti figyelmeztetés. Miklós mindig is erősen autoriter személyiség volt, ezt tudjuk.

– *Vissza a JAİK-ra, hogyan látod te a JAİK-nak a szerepét 1968 szlovákiai magyar előkészítésében meg az egész klubmozgalomban?*

– Szerintem nagyon nagy szerepe volt, mert olyan intézmény volt, amely összehozta a magyar egyetemistákat, sőt középiskolásokat, szakközépiskolásokat is. Talán ekkor, 1967–68–69-ben volt a fénykora. A JAİK szabad fórum volt, tehát kényes kérdésekről is lehetett ott beszélni. Felelősségre lehetett vonni vagy kényes kérdéseket lehetett föltenni a kicsit megcsontosodott Csemadok-funkcionáriusoknak. Fontos társadalomtudományi, művészeti és irodalmi kérdésekről lehetett eszmét cserélni. Volt egyfajta összeforrasztó szerepe. Fontos gócpontja volt az akkori pozsonyi magyar egyetemistáknak.

– *A pozsonyi magyar egyetemisták hogyan élték meg 1968-at?*

– Erről én sajnos nem tudok beszélni, mert éppen 68-ban nem voltam Pozsonyban. Amikor ugyanis átléptem a természettudományról a bölcsészkarra, akkor egy évet kihagytam. És ez az év éppen a 67–68-as iskolaév volt, úgyhogy én 68-at Léván éltem meg, nem Pozsonyban.

– *Lévára a magyarok jöttek be?*

– Igen.

– *Ez azért érdekes dolog, mert sokfélélt hallani arról, hogy hogyan fogadta a helyi lakosság a bevonulókat, főleg egy olyan városban, mint Léva, a bevonuló magyar honvédséget.*

– Hát azt kell, hogy mondjam, nem fogadta lelkesedés őket. Voltak néhányan, akik ennek nagyon örültek, de igazából a lévai magyarságnak a többsége nagyon ambivalens érzésekkel viszonyult hozzájuk. Valahol az emberek érezték, hogy ezek a magyar katonák, akik most bejöttek, nemsokára vissza is fognak menni. Nyilvánvaló volt, nem azért jöttek, hogy visszacsatolják Lévát Magyarországhoz. Ezt a variációt néhány naiv magyar emberen kívül senki sem gondolta komolyan. És ha visszamennek, akkor megint rajtunk, lévai magyarokon fog csattanni az ostor. Azonkívül a lévai magyarság, sőt a szlovákiai magyarságnak a többsége is rokonszenvezett azzal, amit később prágai tavaszknak neveztek el. Tehát az akkori reformkommunista kurzussal.

– *Te jártál 1968 előtt egyetemre és jártál 68 után, már ide a magyar tanszékre, ahol szintén változások történtek. Turczelt akkor váltotta Csanda.*

– Nem, Csanda Sándor, azt hiszem, 69 őszén jött, de csak a hetvenes évek közepén lett tanszékvezető.

– *Érezted-e a különbséget az egyetemen a 68 előtti egyetemi világhoz képest, vagy ezt így nem lehetett érezni?*

– A magyar tanszéken ezt nem lehetett érezni. Más tanszékeken igen. Mondjuk, a filozófia tanszéket szinte teljesen likvidálták. Ott szinte mindenkit kicseréltek. Többek között Miroslav Kusýt, aki az egyik ikonja volt annak a tanszéknek 1968 előtt, és még talán egy-két évig azután is. A magyar tanszéket ennyire durván nem érintette a normalizálás, gyakorlatilag ugyanazok a tanárok tanítottak bennünket, akik 68 előtt is a tanszéken voltak. És hát ez a szabadabb szellem azért a magyar tanszéken érezhető volt az ún. normalizációnak az elején is. Aztán, hogy később hogyan alakult, azt nem tudom. Én 1973-ban végeztem.

– *Mihez kezdted az egyetem befejezése után?*

– Elvittek katonának, még hozzá két évre. 1973 augusztusában beléptem a Madách Könyvkiadóba, aztán fél évvel később elvittek katonának. A Madáchban 1992-ig voltam, az utolsó két évben már úgy, mint az Irodalmi Szemle főszerkesztője.

– *Illetlenség lenne, ha egy Kossuth-díjas íróval legalább pár mondatot ne beszélnénk az irodalomról is. 1979-ben jelent meg az első köteted, a Hűtlenek, majd 1981-ben a trilógiának az első része. Hogyha így nézzük, akkor egy töretlen írói karrier rajzolódik ki. Hiszen a novellásköteted jó visszhangokat kapott, a regénytrilógiádat meg sokan máig az életműved csúcának tartják. Tehát gyorsan elismert író lettél. Hogyan élted meg íróként a diktatúrát, hiszen kívülről úgy néz ki, hogy az író nagyon szabad ember, tehát ha valaki számára a diktatúra szoros, akkor egy írónak mindenképpen szoros. Másrészt az írónak vannak olyan lehetőségei, amik egy átlagembernek nincsenek, hiszen tud sorok között üzenni. Te hogyan élted meg a normalizációt, az egész 1970-es 80-as éveket?*

– Ez nagyon érdekes és nagyon bonyolult kérdés. Ugyanis egyfelől a Madách Könyvkiadó állami intézmény volt, tehát a Madáchra nézve is ugyanúgy kötelező volt a hivatalos kulturális politika érvényesítése, ahogy minden más kiadóra vagy folyóíratra nézve is. Be vol-

tunk szorítva egy cellába, minden könyvkiadó, minden folyóirat. A kérdés az volt, hogyan tudunk az ilyen nagyon kemény politikai, irodalompolitikai és ideológiai elvárásokkal szemben színvonalas könyveket is kiadni. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a Madách Kiadóban, az akkori Madách Kiadóban a főszerkesztőtől, illetve korábban még az igazgatótól a korrektorokig volt egy hallgatólagos megállapodás. Erről ennyire nyíltan soha nem beszéltünk ott egymás között, de volt ilyen íratlan szabály, hogy amennyire csak lehetséges, igyekszünk minden értékes és tehetséges szerzőnek a művét, valamilyen módon, sokszor kompromisszumok árán is, megjelentetni. Megjelentetett nálunk, hogy csak egy példát mondjak, Tóth Lászlónak az Istentelen színjáték című verseskötete. Három évig feküdt a kiadóban úgy, hogy a szerkesztőség a főszerkesztő támogatásával, a főszerkesztő Fónod Zoltán volt, mégiscsak átverekedte a cenzúrán. Még az StB is beleütötte az orrát, hogy ez a kézirat ne jelenhessen meg. Vagy ilyen volt néhány iródiás fiatalnak az első kötete is. Például Talamon Alfonzé vagy Farnbauer Gáboré. Ezekért a kötetekért, ezeknek a köteteknek a megjelenéséért elég hosszú közelharcot kellett vívni, és ez csak úgy volt lehetséges, hogy a kiadó főszerkesztője, akkor már Duba Gyula volt a főszerkesztő, és a szerkesztőség összezárta a sorait, és hát végül is ezeket a csatákat megnyertük. Voltak aztán könyvek, amelyeket persze nem lehetett kiadni. Ilyen volt Janics Kálmánnak a kézirata, amelyet egyszer csak ott talált az igazgató az asztalán, és gyorsan visszaküldte postán. Amit jól is tett, mert másnap megjelent az StB illetékes elvtársa, és kérte a kéziratot, ami már nem volt a kiadóban akkor. Az irodalompolitikai szempontból kényesnek tekinthető kéziratosokat sikerült még azok között a nehéz körülmények között is megjelentetni. Én nem mondom, hogy ez valami óriási ellenzéki manifesztáció volt. Ez szívszóró aprómunka volt.

– Ha már a Madáchnál vagyunk, más ott dolgozó vagy oda belátogató emberek is nagyon pozitívan nyilatkoztak arról a szellemiségről, ami a 80-as évek második felében ott uralkodott. Mondanál pár nevet, kik voltak ott, és mit jelentett az, hogy ott mindenről lehetett beszélni, ott minden szóba kerülhetett.

– A legelső helyen én Mayer Juditot említeném, kiváló nyelvművelőnket. Ő lett az osztályvezetőnk, a szlovákiai magyar irodalom részlegnek a vezetője azután, hogy Zalabai Zsigát elüldözték onnan. Azért említem Mayer Juditot az első helyen, mert amikor balhé volt, mindig ő vitte el a balhét. Ő tartotta a hátát, tehát mint főnök odaállt mellénk konfliktusos helyzetekben. De említhetném Fónod Zoltánt is, akit szintén azért távolítottak el a kiadóból, mert egyszer-kétszer összezördült a pártközponttal. Konfliktushelyzetekben ő is mindig a szerkesztőség mellé állt. És aztán a fiatalok, Balla Kálmán, Szőke Edit, Cséfalvay Eszter, később Tóth Karcsi. Mi csináltuk a balhét, de a főnökeink megvédtek. Egyébként most, belegondolva, hogy ott mi mindenről beszéltünk, és milyen szabadszájúan... Ha belegondolok abba, hogy ott poloskák voltak, márpedig föltételezem, hogy voltak, akkor azok, akik lehallgattak bennünket, azoknak semmiféle illúzióik nem lehettek afelől, hogy mi hogyan gondolkozunk a rendszerrel, meg az irodalompolitikáról, meg az irodalomról.

– Most nem tudom ki, talán Szabó Rezső mondta, hogy annak idején azt gondolta a madáchosok kapcsán, hogy Grendel biztosan a Jogvédő Bizottság tagja, mert úgy viselkedik, a Tóth Karcsiról meg nem gondolt volna ilyet. Tehát rosszul gondolta, de annyit tudni rólad, hogy te 1982-ben, amikor a Duray-per ment, akkor a kihallgatottak között voltál. S hát nem véletlenül kerül az ember a kihallgatottak közé. Erről tudnál-e valamit mondani?

– Nekem nem volt közvetlen kapcsolatom a Jogvédő Bizottsággal, de tudtam róluk Nagy Laci révén. És arról is szó volt, hogy ha esetleg valami okból akadályoztatva lesznek, akkor esetleg számítanak rám. De ez nem történt meg, és én közvetlen kapcsolatba a Jogvédő Bizottsággal soha nem kerültem. Úgy kerültem az ŠtB látókörébe, hogy abban az időben elég gyakran találkoztam, találkoztam Duray Miklóssal. És hát Durayt figyelték, ez nyilvánvaló. És elég sokszor elmentünk valamelyik közeli kávéházba elbeszélgetni. Na, most nyilvánvalóan ebből következtethettek az ŠtB illetékesei arra, hogy én is tagja vagyok a Jogvédő Bizottságnak. Elég kellemetlen ügy volt egyébként. Most persze erről már anekdotikusan beszélek... Ülök a szerkesztőségi szobában reggel, éppen iszogatod a reggeli kávédat, és akkor megjelenik ott egy pofa. Egy viszonylag fiatal, bajszos, kicsit kreol bőrű pofa, és az én első gondolatom az volt, te úristen, már megint egy dilettáns. A dilettáns pedig odajött az asztalomhoz, előhúzott egy igazolványt, és azt mondta, hogy menjek velem. Akkor már láttam, hogy ennek a fele sem tréfa. És akkor elvittek a Február utcára, és ott cirka másfél-két órás kihallgatásban volt részem. Ami igen furcsa volt, mert azok, akik kihallgattak, helyenként megdöbbenően tájékozatlanok voltak. Megkérdezték, például, hogy a Csemadok az mit jelent, hát, mondom, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége. Aha, nem, nem – mondták –, a csehszlovákiai magyarok klubjai. Mondtam, az nem, tessék utánanézni. Egy fiatal szlovák ügyvéd vezette ezt a kihallgatást. Én meg nem kértem tolmácsot. Aztán, hogy mit kerestem én a Magyarok Világszövetségének valamelyik pécsi kongresszusán 1982-ben, és miről beszéltem ott Monoszlóy Dezsővel. Hát először is, én semmilyen magyarok világszövetségének a kongresszusán nem voltam, és Monoszlóy Dezsőt személyesen nem is ismertem. Ebből láttam azt, hogy nem igazán tájékozottak a dolgainkban.

– *Te valamikor a 80-as években beléptél a pártba. Ennek van valami publikus magyarázata?*

– Elsősorban pragmatikus okokból. Egy pártgyűlésen sokkal többet el lehet érni, mint csak úgy pártonkívüliként a szerkesztőségben.

– *Igazából ennek azért van jelentősége, mert volt a Tóth Laci-féle ügy, amikor őket kirakták az Irodalmi Szemléből. És tudom, hogy akkor készítettek valami petíciót, és gondolom, hogy te azért voltál azok között, akik ezt felvitték a pártközpontba, mert párttag voltál. De egy érdekes momentum a történetnek, hogy Zalabai nem is adta át Váleknek ezt a petíciót.*

– Nem a Válekhoz mentünk, hanem az Írószövetség elnökéhez, Solovičhoz, és valóban, hát nem tudom, hogy történhetett ez meg, de amikor már ott voltunk, már bent voltunk az Írószövetségben, akkor a Zsiga azt mondja, jaj, nincs nálam a petíció. Attól függetlenül azért elmondtuk, ha petíció nem is volt, elmondtuk az Írószövetség elnökének, amit a petícióban írásba foglaltunk. Aki természetesen azt mondta, hogy majd ő ennek az egész ügynek utánanézik. Ezt csak azért mondta, hogy lerázza bennünket, ez nyilvánvaló volt.

– *Ez már a 80-as évek végén lehetett?*

Nem, ez a 80-as évek elején volt, ha jól emlékszem, 80-ban vagy 81-ben lehetett.

– A 80-as évek végén neked íróként akkor már számos olyan kapcsolatot volt, akár Prága felé vagy Budapest felé, amelyeket a hatalom ellenzéki kapcsolatnak is minősíthetett.

– Igen. Akivel én úgy a nyolcvanas évek végén egy kicsit közelebbi kapcsolatba kerültem a cseh ellenzékiek közül, az Bohumil Doležal volt és az ő kis csoportja, amely nem tartozott a Charta '77 alá, hanem azzal párhuzamos ellenzéki csoportosulás volt.

– Akkor te közvetítettél az itteniek és közöttük, mert ha jól tudom, Öllösék voltak ott, vagy te vitted őket Prágába?

– Igen, én ismertem meg a Bohumil Doležalt, és én tartottam vele a kapcsolatot, és aztán megbeszéltünk egy találkozót Prágában. Erre, azt hiszem, 1987-ben került sor, ahol Balla Kálmánnal és Öllös Lacival hármasban (vagy talán Tóth Karcsi is velünk volt, már nem emlékszem) meglátogattuk őket, ők is hárman voltak, és ez a kapcsolat aztán meg is maradt.

– Ez már a direkt politizálásnak a terepe volt?

– Ez már a direkt politizálásnak a terepe volt. Igen. Itt már nem arról volt szó, hogy jó-e az a vers vagy rossz, hanem kimondottan politikai témákról beszéltünk. És többek közt kisebbségi kérdéstről is. Bohumil Doležal nagyon tájékozott volt a szlovákiai magyar ügyekben, ez annak is volt köszönhető, hogy magyar felesége volt. Kitűnően megtanult magyarul, majdhogynem anyanyelvi szinten beszélt magyarul. És nagyon alaposan beleásta magát a szlovákiai magyarság történetébe. S olyan megdöbbentő dolgokat mondott, például, hogy nekünk itt területi autonómiát kell kiharcolnunk, vagy hogy mekkora bűn volt az, amit a szudétanémetekkel szemben a csehek elkövettek.

– Ez azért elég meglepő lehetett egy szlovákiai magyar ember számára, hiszen egy szlovák értelmiségitől nem nagyon hallhatott ilyesmit. S akkor elmegy Prágába, s egy cseh értelmiségi ezeket mondja.

– Igen, sokkolt is egy pillanatra. Az embernek ilyenkor átfut a fejében, pláne abban a paranoiás világban, hogy Jézusmária, ez nem provokáció véletlenül?

– Gondolom, nem arról beszéltetek a politika kapcsán, hogy mi lesz a rendszerváltás után, hiszen mint magad is mondtad, igazából akkor nem lehetett látni a rendszer végét. Ha jól gondolom, inkább arról volt szó, hogy a rendszer keretein belül mit lehet tenni, a rendszer kereteit hogyan lehetne fellazítani.

– Igen, pontosan erről volt szó. Persze nem biztos, hogy mindenki így gondolta. Én azt hiszem, hogy Tóth Karcsiék, Öllös Laci, Sándor Nóra azért ebben radikálisabbak voltak. Én nem hittem abban, hogy a rendszer megváltozhat, én abban hittem, hogy – ugye 68 volt az ifjúkoromnak az alapvető, a meghatározó élménye – valami hasonló folyamat játszódhat le ismét. Erre mutatott az is, ami a Szovjetunióban kezdődött akkoriban Gorbacsovval, ami a Szovjetunióban zajlott a 80-as évek második felében.

– Most, ahogy ezt mondtad, hogy Karcsiék radikálisabban gondolkoztak, jut eszembe, hogy neked ilyen köztes szereped lehetett. Volt egyrészt a 68-as nemzedék, amely még

hitt abban, hogy a párt meg tud újulni és tulajdonképpen a rendszerváltást is úgy képzelték el, hogy azt a párt vezényli le, és volt egy másik tábor, a Karcsiék, akik sokkal radikálisabban gondolkodtak. S ezt a kettősséget tükrözte az a két memorandum is, amely ekkoriban megszületett. 1988-ben megfogalmazták Karcsiék a maguk memorandumát, amit nem is a pártnak adtak át, hanem az állami szervezeteknek. És ezt te aláírtad. De te aláírtad azoknak a 68-as csemadokosoknak a memorandumát is, akik viszont a pártnak adták át a saját javaslatukat. Te mind a kettőt közel érezted magadhoz?

– Persze, mind a kettőt, azért írtam alá. Nem hittem abban, hogy jön egy radikális rendszerváltás. Én tulajdonképpen csak 89 végén kezdtem abban hinni, hogy tényleg rendszerváltás lesz, és nem a régi rendszernek valamilyen átszabása.

– *A 80-as évek végére esik a PEN Klub megalapítása is. Mondjál erről valamit!*

– Arról nagyon keveset tudok, mert nem vettem benne részt, ezt Balla Kálmán szervezte. 89 tavaszán kezdte Balla Kálmán szervezni a szlovákiai magyar PEN Klubot, s szlovákiai magyar írók lettek volna a tagjai. Az egyik FÍK-találkozón kezdeményezték, azon én nem vettem részt, nem voltam itthon, erről nem is tudtam vagy elfelejtettek szólni nekem. Közben elkezdett a szlovák PEN Klub is újjáalakulni, és engem beválasztottak a szervezőbizottságba. Ebből nézeteltérések is származtak, mert Balla Kálmán és Tóth Karcsiék azt hitték, hogy hátba támadtam őket azzal, hogy a Peter Zajac szervezte PEN Klubhoz csatlakoztam. De végül is aztán a szlovákiai magyar PEN Klub kezdeménye befulladt, és a magyar írók egy része is később a szlovák PEN Klubnak lett a tagja, melynek aztán a 90-es évek végén én néhány évre az elnöke is lettem.

– *1988–89-ben te több memorandumot aláírtál, s azon kevés szlovákiai magyar között voltál, aki aláírta a Néhány mondatot is. Történt ez néhány héttel azt követően, hogy Erdemes Művész címet kaptál. Ez számomra nagyon furcsa dolog, mondjál erről valamit! Ez a korabeli világ abszurditása, vagy mit lehet erre mondani?*

– Nem. Akkor azt a bizonyos Erdemes Művész kitüntetést sok olyan személy kapta meg, akikkel szemben a rendszer ellenséges volt korábban. Akkor kapta meg Lasica is meg Satinský is, aztán az egyik legjobb szlovák filmrendező, Dušan Hanák. Ma már nem emlékszem mindegyik prominens személyiségre. Látható volt, hogy a rendszer gesztusokat próbál tenni az értelmiség felé, mert mondom, abban az évben szinte csupa olyan ember kapta meg ezt a kitüntetést, akit a rendszer korábban nem kedvelt. Most ami a Néhány mondatot illeti, azt valóban aláírtam, és ebből lett egy kis perpatvar is a Madáchban, mert nyilvános pártgyűlést hívtak össze, egy illető, aki akkor ott a gazdasági főnök volt és nagy pártember, követelte, hogy vonjam vissza az aláírásomat. De nem vontam vissza. Néhányan a kollégáim közül, bár kicsit bártortalanul, de mellém álltak. A Néhány mondat nem valamilyen reformkommunista kezdeményezés volt, hiszen a Charta '77 kezdeményezte, s egyértelműen ellenzéki nyilatkozat volt. Azért is volt a hatalomnak a reakciója annyira hisztérikus. Az, hogy valaki a Charta '77-nek a petíciójához csatlakozott, már egyértelműen a rendszerrel szembeni állásfoglalás volt.

– *Lassan elérünk 1989-hez, előtte megkérdezném azt, hogy te végül is, valahol nyilatkoztad vagy valaki írta rólad, apolitikus típusú író vagy. Hogy jön akkor ehhez az, hogy 89-*

ben te tulajdonképpen teljesen direkt módon beléptél a politikába. Ez az értelmiség oly sokszor hangoztatott felelőssége, vagy egyszerűen a helyzet így hozta, olyan helyzet volt, amit nem lehetett elkerülni?

– Én nem mondanám azt, hogy apolitikus író vagyok, inkább úgy mondanám, hogy az irodalmat és a politikát igyekeztem mindig különválasztani magamban. Az irodalom nem attól lesz irodalom, hogy az író elmondja rögeszméit a társadalmi kérdésekről, az irodalom a művészeteknek egy ága. A politika meg valami teljesen más. Az embernek több énje is lehet, ahogy nekem is van egy írói énem és van egy közéleti énem is. A politika mindig izgatott, ez nálunk családi hagyomány volt. Tehát amikor nálunk, Léván, a házunkban összegyűltek apám barátai, akkor ott politizálás ment nyakra-főre. És én azokat gyerekként végighallgattam. És izgatott, érdekelt a politika. Tehát az, hogy én 89 novemberében egy időre közvetlen résztvevője lehettem a politikai eseményeknek, nem volt egészen véletlen. Más kérdés az, hogy én elsősorban mindig írónak tartottam magam, és ezért a politikai pályafutásom nagyon rövid ideig tartott. Én döntöttem úgy, mégpedig céltudatosan, hogy nem leszek hivatásos politikus.

– Hogy mi történt 1989. november 18-án Vágsellyén, azt nagyon sokan elmondták. Az eddigi elmondottak alapján teljesen nyilvánvaló, hogy te miért voltál ott...

– Meg még valami: nekem néhány félig-meddig ellenzékinek tekinthető szlovák értelmiségivel elég jó kapcsolatom volt, mondhatni, baráti kapcsolatom. Itt Feldeket említhetném, Peter Zajacot is említhetném, Bútorát is említhetném. Tehát azok az emberek, akik aztán novemberben és decemberben mozgatói voltak a történéseknek. Nekem sokkal szorosabb kapcsolatom volt velük, mint a többieknek.

– Másoknál megnéztem, hogy mire emlékeznek Vágsellyével kapcsolatban rólad. Hunčík azt mondta, hogy a Grendel az mindenbe belebeszél, mindenről volt véleménye, valaki más pedig arra emlékezett veled kapcsolatban, hogy a Szigetivel elcseréltétek a cipőket. Tebenned mi maradt meg erről az estéről?

– Valóban mindenbe belebeszéltem, az egy nagyon izgalmas éjszaka volt, mert hát akkor kellett megfogalmaznunk igazából a programunkat is, meg azt, hogy most majd hogyan tovább Független Magyar Kezdeményezés. Egyébként a leghosszadalmasabban talán azon vitatkoztunk, hogy mi legyen a mozgalmunk neve.

– Volt olyan is, hogy párt vagy nem párt. Állítólag te is azok között voltál, akik azt mondták, hogy párt nem lehet, hiszen egyetlen párt van, vagy nem emiatt, de nem akartátok, hogy párt legyen?

– Úgy emlékszem, hogy én egy Charta '77-szerű polgárjogi mozgalomnak képzeltem el a miénket. Semmi esetre sem politikai pártnak. Meg hát akkoriban általában valahogy ódzkodtak Magyarországon is attól, hogy pártnak nevezzék magukat, a párt elnevezést nagyon igyekeztek ott is kerülni. Rossz volt az akusztikája annak a szónak, hogy párt. Később aztán az volt az elképzelésem, hogy legyen valami nemzeti liberális párt, a liberális is benne legyen, meg a nemzeti is. És azt hiszem, hogy ha volt valami szemléletbeli különbség, mondjuk köztem és azok között a barátaim között, akik viszont az SZDSZ-szel

vagy a későbbi SZDSZ-nek az akkori prominenseivel álltak szoros kapcsolatban, akkor az éppen ebben állott, hogy én azt gondoltam, nem elég liberálisnak lenni, hanem a nemzeti értékeket is hangsúlyozni kell a programban is és a párt elnevezésében is.

– Ez Vágsellyén is szóba került?

– Ott, Vágsellyén is előjött, sőt nagyon hangsúlyosan jött ez ott akkor elő.

– *Végül is a helyzet mindent felülírt, mert ti úgy mentetek onnan el, hogy most akkor elindítotok az útjára egy emberjogi mozgalmat, és mire másnap felébredtetek, kiderült, hogy ebből nagyon gyorsan valami pártot, politikai mozgalmat kell csinálni.*

– Erre nem voltunk fölkészülve egyébként, ez váratlanul ért, azt hiszem, mindnyájunkat. De világos, hogy azt kellett tenni abban a helyzetben, a valóság az nagyon gyorsan fölírta azt, amit mi ott, azon az éjszakán elképzeltünk a közeli jövőnkéről.

– *Számodra a következő napok nagy élménye az lehetett, hogy bekerültél abba a körbe, ami nem messze tőlünk, itt a pozsonyi művészkertben alakult, tulajdonképpen a VPN-nek a magja, és aztán te a koordinációs bizottság tagja lettél, oda már az FMK jelölt téged. És ami fontos, hogy a 22-étől beinduló nagygyűléseken egyike voltál a szónokoknak. Ez egy óriási gyors váltás lehetett az addigi világgal szemben. Ezt hogyan élted meg, hiszen akkor még bizonytalanok voltatok, hogy mi lesz ebből, lecsap a hatalom vagy nem. Milyen emlékeid vannak ezekből a napokból?*

– Nagyon jó emlékeim. Érdekes módon nem félttem attól, hogy a hatalom le fog csapni. Pedig hát utólag kiderült, hogy azért azt is fontolgatták, hogy a hadsereget bevetik. Borzasztó jó érzés, felszabadító érzés volt, szorongató érzés is, mert nem vagyok hozzászokva, hogy nagy közönség előtt beszélek, nemhogy még egy akkora tömeg előtt, amilyen ott az SNP téren akkor, azokban a napokban összecsendült.

– Ez nehéz vállalás volt?

– Nem, nem volt nehéz vállalás, én ezt örömmel vállaltam.

– *Mennyire játszott ebben szerepet, hogy téged jól ismert a szlovák értelmiség?*

– Persze, ezért is választottak engem. Engem a szlovák értelmiség vagy ennek a reformértelmiségnek vagy az ellenzéki értelmiségnek egy része ismert. Elég ismert író voltam.

– *Már akkor megvolt a trilógiád szlovákul is?*

– Igen már megvolt szlovákul is, és elég gyakran jelentek meg írásaim szlovák lapokban is. Tehát ebből a társaságból, az ősz FMK-ból valószínűleg én voltam a legismertebb magyar. Ezt azért ki kellett használni. Azt, hogy aki ott kimegy a szónoki emelvényre és a magyarok nevében beszél, az azért egy kicsit ismert ember legyen.

– *Az egyik dolog az, hogy ki kell menni a tribünre, a másik viszont, hogy gondolom, végeláthatatlan viták voltak valahol egy épület valamelyik termében. Erre hogyan emlékszel*

vissza, amikor már hatalomról volt szó. Ebben részt vettél. Volt fegyelmed, hogy ott üljél és végjghallgasd ezeket?

– Igen, volt bennem fegyelem is, de azért, ha csak lehetett, nem mentem el a gyűlésekre. Nagyon sokat jártam vidékre akkoriban, az első hetekben. Örültem, ha nem kellett a koordinációs bizottságban ülni, mert ott aztán tényleg annyi koncepció ütközött, ahányan voltak. És az ember néha át se látta, hogy itt most akkor miről is van szó. Én nem szerettem a túlságosan akadémikus vitákat, mert, és ez volt véleményem szerint a VPN-nek is és az FMK-nak is a vesztesége, hogy túl akadémikus volt, túl értelmiségi volt az egész mozgalom, s túlságosan elhanyagolta a kapcsolatot azokkal, akik majd a választópolgárai lesznek.

– Te az FMK-nak az egyik vezető embere voltál, akkor is láttad már ezt, vagy csak most látod így?

– Akkor is éreztem, és akkor is elmondtam ezt, meg azt is, hogy nem lehet a nemzeti kérdést teljes egészében átpasszolni az Együttélésnek vagy az MKDM-nek, de főleg az Együttélésnek. Voltak konfliktusaink. Én már 1991 végén, ezt most nem azért mondom, hogy hencegjek vele, de megígíjoltam, hogy akkorát fogunk bukni a választásokon, hogy megnézhetjük magunkat. És főleg azért, mert a nemzeti kérdésben, az ún. magyarkérdésekben nem vagyunk képesek empatikusabbak lenni.

– Ezt csak olyan értelemben érzed, hogy az FMK a saját programjában meg az emberek felé nem tudta kommunikálni ezt, vagy olyan értelemben is, hogy nem is tudta ezt következetesen képviselni a szlovák partnereivel szemben, tehát hogy jobban a sarkára állhatott volna néhány kérdésben?

– Persze, jobban a sarkára állhatott volna a VPN-nel szemben is. Kiadtunk egy közös nyilatkozatot, ami nagyon jó alap lett volna ehhez. Ezt 1990 januárjában hárman írtuk: Sándor Nóra, Ján Langoš és én. Ennek a nyilatkozatnak a szelleméhez ragaszkodni kellett volna a későbbiekben is, mert alapja lehetett volna egy kiegyenlítettebb magyar-szlovák kapcsolatnak. Főleg amíg Jano Langoš élt. Ő azon kevesek egyike volt, aki a magyar problémáinak a jelentőségét nagyon jól látta, és rendkívül konciliáns volt az irányunkban. Ő ebben is demokrata volt. Nem mindegyik VPN-es volt demokrata, ha a magyarkérdéshez értünk.

– A VPN-nek ebben a hősi korszakában téma volt-e a magyarkérdés? Hogyan emlékszel vissza erre?

– Hogyne, a legnagyobb csalódásom és kiábrándulásom az volt, hogy Mečiarnek mint belügyminiszternek egyre nagyobb lett a szava a VPN-ben. Valamikor 1990 kora tavaszán a VPN vezetősége összehívott egy találkozót a VPN és az FMK vezetői között annak az ürügyén, hogy Mečiar állítólag valamilyen Érsekújváriban szerveződő magyar összeesküvésnek a dokumentumát találta az asztalán. És hogy ennek a számai az FMK-hoz vezetnek. Na, hogy Mečiar hányszor és mi mindent talált az asztalán, ma már tudjuk. De ez volt az első, amit az asztalán talált. Akkor még nem tudtuk, hogy időről időre mindig talál majd valamit az asztalán, ha valami disznóságon töri a fejét. És akkor összeültünk, nem tudom,

hányan lehettünk, négyen-öten az FMK-ból és négyen-öten a VPN-ből, és éles vita alakult ki. Kikértük magunknak azt, hogy mi itt a VPN háta mögött valamiféle szlovákellenes összeesküvést szerveznénk a VPN ellen. Senki nem állt mellénk a VPN-ből. Ott, ha jól emlékszem, Mečiar mellett jelen volt Ladislav Kováč, aki akkor, azt hiszem, az oktatási miniszter volt. Aztán, ha jól emlékszem, ott kísértett Marian Húška. De ott volt, ha jól emlékszem, Budaj is, és még valaki a VPN vezetői közül. Csak úgy sütött a bizalmatlanság belőlük. Pedig még csak két vagy három hónap telt el november óta. Amikor minden klappolt közöttünk, minden rendben volt, minden olajozottan működött. Nagyon hamar sikerült főleg Mečiaréknak, a Mečiar-Húška társaságnak köszönhetően a VPN többi vezetőjében is fölkelteni a bizalmatlanságot irányunkban.

– Ez azt is jelenti, hogy az FMK légtüres térbe került? Elveszítette igazi kapcsolatát a választóival, nem értette meg ezt a dimenzióját a politikának, másrészt viszont elveszítette kapcsolatát a VPN-en belül?

– Nem teljesen, mert mondjuk azért a VPN-nek is voltak olyan vezetői, akik nem ültek fel a mečiar trükköknek. Tehát mondjuk Fedor Gál, Martin Bútorá vagy Peter Zajac, vagy a már említett Ján Langoš. De érezhetően ennek ellenére is lehűlt a viszony köztünk 1990 tavaszára. Még akkor is, és annak ellenére is ugye, hogy közös listán indult a VPN és az FMK. De már az figyelmeztetés kellett volna, hogy legyen akkor az FMK számára, hogy az Együttélés több mint 8 százalékot szerzett azon a választáson, az MKDM-mel együtt. Nem örülök neki, de nem hagyhatom szó nélkül, fogadást kötöttünk a választások napján, hogy ki hány százalékot szerez. Akkor én azt mondtam, hogy az Együttélés–MKDM több mint 8 százalékot fog szerezni, s ezért kiröhögtek. Egy üveg pezsgőben fogadtunk, s hát, mit tesz isten, megnyertem a fogadást. Szerintem az FMK hibája az volt, hogy nagyon hamar elveszítette a realitásérzékét.

– Ha már említetted az Együttélés–MKDM-et. Hogyan élted meg azt, hogy '89 végén tulajdonképpen elkezdett hasadni a magyar érdekképviselet, amit mint liberálisan gondolkodó ember, valószínűleg, természetesnek tartottál. Te, akit a Csemadokhoz is szoros kapcsolat fűzött, hogyan láttad ezt? Zavart téged ez a történet?

– Zavart. Nekem az volt a véleményem, hogy rendben van, legyenek más mozgalmak, legyenek más pártok is, de legyen egy nemzeti minimum. Ha már ezeregy kérdésben teljesen más véleményünk is van, legalább ebben a nemzeti minimumban, tehát abban, hogy melyek az alapvető stratégiai érdekei a szlovákiai magyarságnak, legalább ebben egyetértünk. Függetlenül attól, hogy milyen a világnézetünk és hívók vagyunk-e vagy nem vagyunk hívók. Ez az, ami sajnos nem jött össze. Hogy kinek a hibájából, azt már nem az én dolgom megítélni, mert én 90-től kezdve, de főleg 1991 után ritkábban vettem részt a napi politikában.

– Amikor 1990 februárjában kooptált képviselőként be lehetett kerülni a parlamentekbe, tehát a prágaiba meg a pozsonyiba, akkor az FMK jelöltjeként a Szlovák Nemzeti Tanács képviselője lettél. Ez azzal is járt, hogy öltönyt kellett fölvenni, jól nevelten be kellett ülni a padsorba. Olyan értelmiségiként, aki addig inkább kávéházakba járt, mint hivatalos helyekre, hogyan élted te ezt meg?

– Ha azt mondanám, hogy szenvedtem tőle, az túlzás lenne, de nagyon nem rám szabott feladat volt ez. Le is vontam ebből rögtön a tanulságot, mert ugye júniusban voltak a választások, és amikor összeállították a listát, a VPN–FMK listát, engem nem tudom milyen hosszú ideig gyözködött Fedor Gál, hogy igenis kerüljek olyan helyre, ahonnan be lehet jutni. Én meg azt mondtam, az istennek se. Aztán született egy kompromisszum, hogy feltettek ugyan a listára, de olyan helyre, ahonnan biztosan nem jutok be.

– *De fél évig mégis képviselő voltál...*

– Ez csak néhány hónap volt, február, március, április...

– *Tettél valami érdemlegeset?*

– Nem, semmilyen, semmilyen történelmi tett nem fűződik a nevemhez. Hogy mekkora bohózat egyébként a parlament, azt viszont megtapasztalhattam.

– *Még egy dolgot talán: abban az időben vetődött fel a Jókai Egyetem ügye. Ha jól tudom, te az oktatási bizottságnak voltál a tagja. Biztos besoroltak téged is valami bizottságba...*

– Én, ha jól emlékszem, akkor a kulturális bizottságban voltam.

– *De az egyetem ügye fölvetődött, emlékszel rá? Ez az első komoly szikrákat váltotta ki magyar–magyar viszonylatban.*

– Nem, erre nem emlékszem. Most úgy dereng, hogy volt valami sajtópolémia is az Együttélés és az FMK között ez ügyben, de a részletekre már nem emlékszem.

– *Te már az első választások után nem kerültél a parlamentbe...*

– Gyakorlatilag befejeztem a politikai pályafutásomat. Még ott maradtam az FMK vezetésben és időről időre felbosszantottam a fellépéseimmel a többieket.

– *Az ellentmondásodról jut eszembe, hogy valamikor 91-ben a kassai Fábry- napokon felszólaltál, hogy az FMK-nak ki kellene lépnie a kormányból, mert Mikloško meg Čarnogurský elmentek Husák temetésére. Ez olyan nagy jelentőségű dolog volt, vagy inkább a politika elvszerűségéről szolt?*

– Ebből is látszik, hogy mennyire alkalmatlan vagyok politikusnak. Ezt én az első mérlegben mondtam: mégiscsak fölháborító, hogy csupán azon az alapon, hogy Husák is szlovák volt, a volt ellenzékiek demonstratívan elmennek a temetésére.

– *1991-től kezdesz eltávolodni a politikától, de akkor már az Irodalmi Szemlének a szerkesztője voltál.*

– Gyakorlatilag 90-től, az első választások után engem már nem nagyon érdekelt a politika. Még volt egy-két „szalonképtelen” megnyilvánulásom, így amikor 90 júniusában a kormányalakítási tárgyalások elkezdődtek, egy FMK-ülésen azzal bősztettem fel néhány

barátomat, hogy azt mondtam, az FMK-nak semmi szín alatt nem szabad belépnie egy olyan kormányba, amelyet Mečiar vezet. Hát nem arattam nemhogy osztatlan sikert, de semmilyen sikert sem.

– *Előbb azt mondtad, alkalmatlanság. Viszont ez a megjegyzésed a politikai éleslátásodról tanúskodik.*

– Hát lehet, hogy néha a kettő szinkronban van. Vak tyúk is talál szemet. Vagy a politikai éleslátás az, ami alkalmatlanná tesz arra, hogy vérbeli politikus legyél?

– *És aztán 1991 áprilisában alapítottátok meg a Kalligramot mint kiadót, majd 1992-ben főszerkesztője lettél az azonos nevű folyóiratnak. Ezzel tulajdonképpen egy új korszaka kezdődött az életednek, a direkt politizálástól mentes korszak. Bár azért az írásaidban elég sokszor visszatérsz a rendszerváltáshoz.*

– Igen, csak egy dolog politikusnak lenni, és egy másik dolog közéleti embernek lenni. A közéleti embernek azért nincs úgy megkötve a keze, mint egy pártpolitikusnak. És engem tulajdonképpen a pártpolitizálásban az zavar a leginkább, hogy nagyon meg van kötve a kezed, neked a párt érdekeit kell elsősorban szem előtt tartanod. S ha nem is elsősorban, de nagyon oda kell figyelni a pártnak az érdekeire is. Míg egy közéleti ember, aki pártonkívüli, sokkal szabadabban elmondhatja a véleményét, legfeljebb nem fog tetszeni egyeseknek. A közéleti kérdések természetesen azután is foglalkoztattak és a mai napig is foglalkoztatnak.

– *Ahogy olvastam, amit te nyilatkoztál 89-ről, gyakran egy kicsit a székeszist éreztem ki a szavaidból. Olyanokat mondtál, hogy ami legjobban zavar téged a 89 utáni fejlődésben, az a szabad rablás, a szélsőséges nacionalizmus, a magyar élitek válsága. De nyugtass meg, azért pozitívan látod 89-et.*

– Persze, de sajnos mindaz, amit itt említettél, hát az együtt jár azzal, ami történt. Természetesen az egészét tekintve korszakos eseménynek látom 1989-et, s boldog vagyok, hogy aktív részese is lehettem. Más kérdés, hogy ezek a jelenségek, tehát ami a privatizáció körül történt, meg ami a nacionalista demagógiát illeti, ezeket akkor is szóvá kell tenni, azt hiszem, ha az ember alapjában véve egyetért mindazokkal a változásokkal, amelyek 89 novemberében elkezdődtek.

– *Annyit kérdeznék még, nem tudom, gondolkodtál-e azon, hogy ha nem történik 1989 novembere, akkor most hol volnál. Úgyanezt a pályát futottad volna be?*

– Érdekes kérdés, erre így kapásból azt tudnám válaszolni, hogy valószínűleg regényeket és elbeszéléseket írtam volna továbbra is. Végül is megmaradtam írónak. A professzionális politizálás csak egy rövid közjáték volt az életemben. Visszatértem az írói pályához, és nem bántam meg.

(A beszélgetést Simon Attila készítette 2010-ben)